

KAPOSI ZOLTÁN*

A 19. SZÁZAD VÉGI AGRÁRVÁLSÁG HATÁSAI A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ URADALMI GAZDÁLKODÁSÁRA

THE LATE 19TH CENTURY AGRARIAN CRISIS' EFFECTS ON THE SOUTH TRANS-DANUBIAN REGION'S MANORIAL MANAGEMENT

ABSTRACT

Despite the previous development the domestic agrarian sector experienced a recession for one and half decade from the 1880s. This had two reasons. First, effects of depressed prices in the world economy touched Hungary too; second, due to the phylloxera epidemic wine production crisis occurred. In this study we examine the responses given to the crisis, mostly focusing on the South Transdanubian region. We point out that large scale agrarian plants tried to mitigate the situation in many ways. Instead of the previous grain production they increased the intensive farming which enabled the acclimatisation of many new plants. Mechanisation developed too. More plants were grown for industrial processing (mainly sugar beets). With the acclimatisation of new species the husbandry was modernised and indoor farming spread quickly. Many large estates moved toward high quality forestry. Leasing of the large estates resulted new capital flowing to the agrarian sector. Tendency for creating co-operatives strengthened. Due to these changes in the beginning of the 20th century we can observe a more intensively and flexibly working manorial management.

A magyar mezőgazdaság helyzete a dualizmus korában

Mielőtt az agrárválság részleteibe belemennénk, szükséges néhány megjegyzést tennünk a korabeli hazai agrárgazdaságról. A vizsgált korszakban Magyarországon a mezőgazdaság volt a legjelentősebb ágazat. 1867 körül az ágazatban az összes foglalkoztatottnak mintegy 80, az első világháború előtt pedig még mindig 64%-a dolgozott. Különösen magas volt az arány a dél-dunántúli megyékben: 1910. évi adatok alapján Zalában 73, Somogyban 72, Baranyában 69, Tolnában 67% volt az agrárfoglalkozásuk aránya.¹ A magyar mezőgazdaság működése a 19. század második felében egyre mélyebben tagolódott a Monarchia rendszerébe.² Közép-Európa országaiban az agrárium működése azonban túlmutatott a szűkebben vett ágazaton. A mezőgazdaság alapját képező földbirtok nemcsak jövedelmi kérdés volt; meghatározhatta az adott társadalom működését, biztosíthatta egyes rétegek számára a politikai előrelépés lehetőségét.³ Ám az is lényeges, hogy egy agrárrendszer működése nemcsak az ember, hanem a környezet által is meghatározott; a klimatikus változások akár 30–40%-os termés kiesést is okozhattak.⁴

Az 1850 utáni két évtizedben a magyar gazdaság viszonylag gyorsan fejlődött. Kedvezőek voltak a külső értékesítési lehetőségek. Ausztriai szakkutatások is bizonyították, hogy az osztrák urbanizáció, s főleg Bécs fejlődése jelentős piacot tudott biztosítani a magyar gabonatermelőknek. A külső kereslet szinte folyamatosan nőtt, s a gabonaárak – kamarai és uradalmi adatok szerint – emelkedtek.⁵ Egyre több magyarországi nagykereskedő vállalkozás jött létre, s jelentősen nőttek az exportkapacitások. Erősítette ezt az is, hogy az

* Prof. Dr. Kaposi Zoltán egyetemi tanár – Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.

1848. évi törvények, majd pedig az 1850–60-as években rendeletekkel szabályozva az erdők és legelők jogi elválasztása megtörtént, s így megszilárdulhattak a polgári földtulajdon-viszonyok.⁶ Javította a mezőgazdasági pozíciókat, hogy a nagy magyar gabonatermelő térségek irányába hamar kiépültek az első vasútvonalak.⁷ Ezzel párhuzamosan javult a hitelhelyzet is, így az 1860-as években már egyre olcsóbban juthattak a vállalkozók pénzhez.⁸

Mindez azt eredményezte, hogy főleg a hazai uradalmak számára egyre jobb termelési és értékesítési lehetőségek adódtak. Az uradalmak fokozták mezőgazdasági termelésüket. Dél-Dunántúl területén egyre több legelőt törtek föl és alakítottak szántóvá; folyókat szabályoztak és mocsarakat csapoltak le.⁹ A négy megyében hatalmas méretű erdők estek áldozatául a gabonakeresletnek. Jól mutatja ezt, hogy például a hg. Batthyányak 30 000 holdat kitevő hitbizományi uradalmaiban (Nagykanizsa, Körmend, Inta, Ludbreg) 1871–72-ben mintegy 3000 holdnyi erdőt vágtak ki.¹⁰ Mielőtt azonban bárki esztelen pusztításra gondolhatna, jelezzük, hogy az erdők irtása a korabeli Magyarországon sajátos kortűnet volt: 1867–1885 között országos szinten 480 ezer holddal csökkent az erdőállomány területe.¹¹ De világosan lehetett ezt helyben is látni. Neusiedler János zalai erdész 1875-ben azt írta, hogy „*Ismerem és megnevezhetnék Tolna-, Baranya, Zala, kiválólag Somogy és Veszprém megyékből több tekintélyes földbirtokost is, kik erdőiket irgalom nélkül letaroltatták, és voltak esetek, hol az erdésznek állását kellett odahagynia, mert a kezelése alatt álló erdő pusztítását, urának ellenére, akadályozni akarja*”.¹² Mintegy két évtizeddel később pedig azt állapíthatta meg, hogy „...*az erdőkezelés...erdészek kezeiben volt, úgy látszik, hogy az erdők még sem szaporodtak, hanem 30–40 % elpusztult*”.¹³ Nemcsak a világi, hanem az állami és az egyházi nagybirtokokon is hatalmas erdőpusztításokat végeztek ebben az időben.¹⁴

Statisztikai adatok és korabeli mezőgazdasági szakértők leírásai alapján egyértelmű, hogy 1850-73 között a magyarországi, és azon belül a dél-dunántúli területeken a földesúri gazdálkodás folyamatosan szélesedett. Az 1850–60-as években az agárnagyüzemek – részben kényszerből – áttértek a fizetett alkalmazottakkal történő gazdálkodásra.¹⁵ Az egyik oldalon gazdatisztek (ispánok, számvevők, kasznárok, vincellérek sb.), a másik oldalon béresek, cselédek egyre nagyobb számban jelentek meg a földesúri majorságokban. A nagy gabonakereslet miatt megindult a gépesítés is, amellyel főleg a gabonatermelés hatékonyságát lehetett növelni. De jó évek jártak az állattartásra is, hiszen a juhtenyésztés, a szarvasmarhatartás és a sertésenyésztés előtt is komoly perspektívák nyíltak, nem is beszélve a szőlőgazdálkodásról, borászatról.¹⁶

Nincs olyan gazdasági konjunktúra, amely ugyanakkor ne okozna számos szereplőnek problémákat. Az 1850-60-as években sem volt problémamentes a fejlődés. Sok esetben nehéz volt az átállás a régi feudális gazdálkodásról a kapitalista üzemre, rendszerre, számos, régebben mintagazdaságnak számító uradalom küszködött nehézséggel. Mivel a földtulajdonosok sokszor csak elég későn jutott hozzá a földtehermentesítési járulékhöz, ezért komoly likviditási nehézségekkel küszködtek.¹⁷ De még a legnagyobbak esetében is állandósulhattak a pénzügyi problémák. Jó néhány csőd is zavarta a közéletet. Ezek közül kiemelkedett a 29 uradalommal rendelkező hg. Esterházy-család esete 1861–65 között, ahol a talpon maradást csak 9 uradalom eladásával tudták biztosítani.¹⁸ Nagy nehézségekkel küszködött a 160 000 holdas Keszthely központú gr. Festetics-uradalom is, ahol mintegy 10 év alatt sikerült a gazdasági helyzetet stabilizálni.¹⁹ Az eladósodásához hozzájárult az is, hogy tulajdonosaik a 19. század első felében igencsak költekező életmódot (divat követése, presztízsjellegű fogyasztás, utazások stb.) folytattak.²⁰

A hazai alacsony jövedelmek erős korlátok között tartották a keresletet. Régi probléma volt Magyarországon a nyugati országokénál jóval alacsonyabb bérszínvonal, de az is,

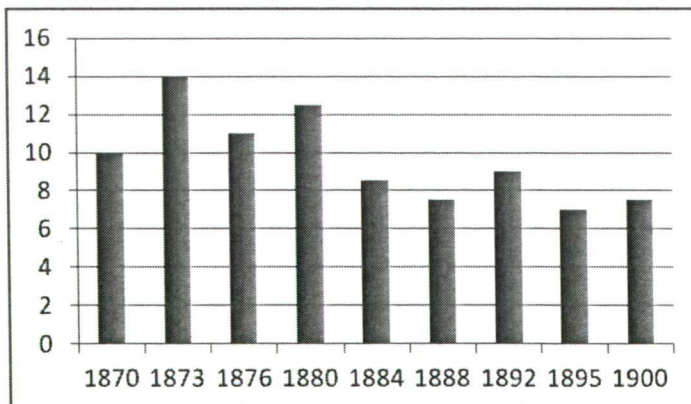
hogy az 1848. évi törvények hatására mintegy 900 000 zsellér család nem jutott földtulajdonhoz, s így jelentős munkanélküliség keletkezett.²¹ Ugyanakkor a paraszti birtokok kis területűek voltak, ami állandó feszítő szociális problémát jelentett az egész korszakon át. Szintén rontotta a piacgazdaság kiépülésének esélyeit, hogy relatíve fejletlen volt a hazai közlekedési infrastruktúra, ugyanakkor a kockázatos szellemiségű vállalkozóknak is híján volt az ország. A kétségtelenül meglévő nehézségek ellenére azonban hangsúlyozzuk, hogy az 1873 előtti két évtizedben a magyar mezőgazdaság gyorsan fejlődött.

Az agrárválság kialakulása

1850–73 között a nyugati mezőgazdaság gyorsan növekedett. E korszak a liberális gazdaságpolitika időszaka volt.²² A mezőgazdaság gépesítése révén nőtt az agrártermelés hozamai és javult az ellátásbiztonság. A legfejlettebb európai ország, Anglia esetében 1846-ban törvénybe iktatták a gabonavámok eltörlését, így egyre nagyobb áruszállítás irányulhatott más földrészekről a szigetország felé.²³ Az 1860. évi angol–francia kereskedelmi egyezmény után a nyugat-európai országok a szabad kereskedelem felé nyitottak.²⁴ A nyugati országok egyre több gabonát importáltak, s ennek nagy része az USA-ból érkezett. Az amerikai gabona európai piacokon való megjelenésének persze voltak sajátos amerikai okai is. Egyrészt az 1862. évi törvények révén olcsón és könnyen lehetett földhöz jutni. Másrészt az időközben javuló és olcsóbbá váló szállítási kapacitások miatt már kifizetődően lehetett nagy tömegű gabonát szállítani Európába.²⁵ Ennek eredményeképpen nagy mennyiségű amerikai gabona került be Európa piacaira, ahol 1882-től kezdve erősen leszorította az árakat. Tegyük hozzá, hogy 1880-as évektől megjelent az olcsó argentin, a kanadai, majd az ausztrál és az orosz gabona is, ráerősítve a piaci túlkínálatra.

1. diagram. A búzaárak változásai Európában 1870–1900 között
(5–10 éves átlagokban, tonnánként, márkában)

Figure 1. Wheat price changes in Europe 1870–1900
(5-10 years average, in tonnes, in German Marks)

Forrás: Fischer, Wolfram (1985): 144. old. (Táblázat adatai alapján szerkesztve)

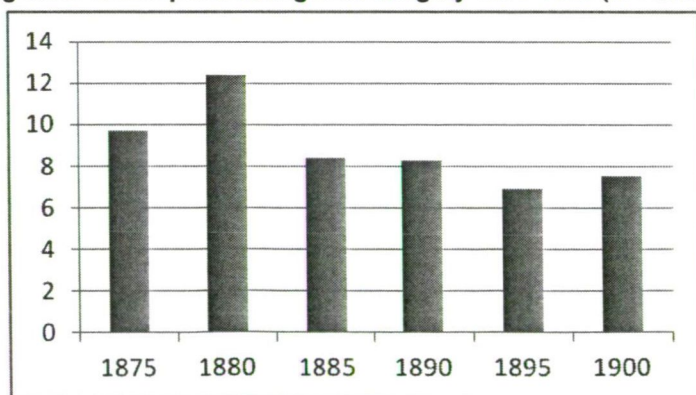
Az ábrából látható, hogy a búzaárak az 1870-es évek általános gazdasági nehézségeit (tőzsdekrach, bankválság stb.)²⁶ követően főleg az 1880-as években egész Európában

gyorsan csökkentek. Az árak csökkenése persze eltérően hatott az egyes térségekre, s ez még a nyugat-európai területekre is igaz. Általánosságban az mondható, hogy minél piacosabb volt egy vidék, minél inkább az ártermelésre szakosodott, annál súlyosabb helyzetbe került ezekben az években. A nagyban önellátó vidékeket az áresés kisebb mértékben sújtotta. Természetesen gondolhatnánk, hogy a gabonaárak, s ezen keresztül az élelmiszerek árának visszaesése alapvetően kellemes a társadalomnak, főleg a városi lakosságnak. Egyáltalán nem jó viszont azoknak a termelőknek, akik nagy tételben, de alacsony árréssel egy telített piacra szállítottak. Esetükben a bevételek csökkenése első lépésben elvitte a profitot, majd jöttek a tovagyrúzó hatások: az alacsony jövedelmezőség miatt nem volt lehetőség beruházásokra, megindult az eladósodás, s emelkedett az agrár-munkanélküliség.²⁷ Szintén rossz a volt defláció a tartalékok nélkül működő kis- és középparaszti birtokosok számára, akik közül eben az időben sokan veszítették el földjüket. Tény, hogy a pozíciók romlása miatt az európai országokban politikai szintre emelkedett a gabonaárak hanyatlásának témája, s több országban felmerült a vámok bevezetésének és a piac mesterséges eszközökkel történő bővítésének gondolata.²⁸

A nyugat-európai piaci változásokat hamar megéreztek Közép-Európában is. Az Osztrák-Magyar Monarchiának volt egy évszázados munkamegosztási rendszere, amelyben Magyarországról viszonylag nagy tömegű mezőgazdasági termék került Ausztriába. A korabeli kiviteli statisztikai adatok egyértelműen a búza dominanciáját mutatják.²⁹ A Monarchia piacát vámok védték, amely így sokáig biztos termékelhelyezési lehetőséget biztosított a magyar termelőknek. A nyugati árcsökkenés azonban begyűrűzött a Monarchia országaiba is: az árak a bécsi tőzsdén is csökkenésnek indultak, nem is beszélve a budapestiről. Minden gabonafajta esetében árcsökkenést látunk az 1880–90-es években, de legnagyobb mértékben kétségtelenül a búza ára esett vissza.

2. diagram. A búza árának változásai Magyarországon 1875–1900 között (Ft.)

Figure 2. Wheat price changes in Hungary 1875-1900 (in Forint)

Forrás: Földes Béla (1905): 41–42. old.

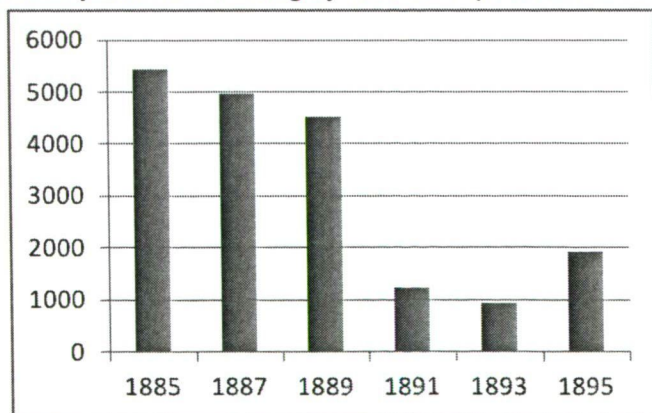
Az árhatásokat hamar megéreztek a magyar termelők is. Megkönnyítette az információáramlást, hogy eddigre már kiépült a hazai vasúti és távközelési infrastruktúra egy része. Viszonylag sok hazai agrárszakember járt Nyugaton, s volt már hazai agrárgazdasági szak-sajtó, s nem utolsósorban az árcsökkenés hatása állandó parlamenti téma lett. Ebben az időben a szaktudomány és a gyakorlat nem volt messze egymástól, számos – Európa-szerte ismert – magyar agrárszakember egyben gazda is volt. S említsük meg azt is, hogy jelentős – itt most nem részletezendő – közgazdasági és statisztikai irodalma jött létre a válság értelmezésének, főleg az árstatisztika terén születtek komoly eredmények.

A búzaárak csökkenése a hazai nagyobb uradalmak számára kedvezőtlenek voltak. Azok az uradalmak, amelyek korábban jelentős beruházásokkal hatalmas szántókat alakítottak ki, most folyamatosan csökkenő bevételeket realizáltak. A Somogy megye közepén elhelyezkedő, a piarista rend tulajdonában lévő mintegy 30 000 holdas mernyei uradalomban a búzatermelés az 1880-as években a korábbiakhoz képest 25%-kal kevesebbet hozott.³⁰ A Szigetvár melletti, a Biedermann-család kezében lévő szentegáti és mozsgói uradalom esetében is hasonló jövedelemcsökkenést láthatunk. A bevételkiesést sajátos módon próbálták kompenzálni a földtulajdonosok: megpróbálták még több gabonát termelni, vagyis a csökkenő árakat többlettermeléssel ellensúlyozták. Ennek hosszú távú következményei lettek: nőtt a túltermelés, s egyre jelentősebb értékesítési nehézségek alakultak ki.³¹ A kis- és középparasztok esetében külterjes termelésnövelésre a földhiány miatt nem volt lehetőség.

A gabonaválságon túl volt még egy aggasztó jelenség, mégpedig a gyorsan terjedő filoxerajárvány. A filoxéra egy szőlőgyökér-betegség volt, amely a tengerentúlról származott, s végigsöpört egész Európán.³² Magyarországon először 1875-ben a déli területen, Pancsován észlelték. A betegség az 1870-80-as években egész Dél-Dunántúlon elterjedt. A filoxerával fertőzött szőlőket ki kellett vágni, ugyanis nem volt hatékony védekezési módszer ellene. Addig a Dél-Dunántúlon a szőlő- és a bortermelés nagyon fontos eleme volt a gazdálkodásnak. A térségben jelentős szőlőterületek voltak (Villány, Szekszárd stb.). Pécssett például 2500 hold szőlő volt a polgárok birtokában, ugyanakkor Pécs a második legnagyobb magyar borkereskedő város volt a 19. század utolsó harmadában.³³ A városi polgárság számára a szőlőbirtoklás nemcsak jövedelmi kérdés volt, hanem a polgári lét egyik kifejeződése. Még az olyan gyártulajdonos családok, mint például Pécssett a kerámiagyártó Zsolnay vagy a kesztyűgyártó Hamerli is igen nagy szőlőkkel rendelkezett. A szőlészet egy sajátos életmód is volt, a szőlőhegyeken egyre másra épültek a villaszerű présházak, sokszor modern berendezéssel. A térség második legnépesebb városában, Nagykanizsán a város mellett lévő Bagola-hegyen a 19. század utolsó harmadában már fürdőszobás és nyugati ízléssel kiépített présházak, villák épültek. A város első fürdőszobás háza is ott épült fel Blau Mór konyakgyáros tulajdonában.³⁴ Ez a helyzet gyorsan megváltozott a járvány hatására, hiszen a szőlő- és bortermelés tizedére esett vissza. Csak a homokos talajon termelt szőlők voltak immunisak a filoxéra ellen.³⁵

3. diagram. Bortermelés Magyarországon 1885–1895 között (ezer hl-ben)

Figure 3. Wine production in Hungary 1885–1895 (in thousand hectolitres)

Forrás: Beck Tibor (2005): 170.old. (Táblázat alapján szerkesztve)

A táblázatból is látható, hogy az 1890-es évekre nagyon lecsökkent a bortermelés, így természetesen annak bevételei is visszaestek. Számos, korábban nagy forgalmú borkereskedő céget számoltak föl. Különösen azért jelentett nagy problémát a filoxérajárvány, mert időben egybe esett a gabonaválsággal. A két ágazat működési nehézségei hatására a hazai mezőgazdaság egyre nagyobb válságba került.

Válságmegoldások a dél-dunántúli régióban

Kérdés, hogy milyen megoldásokat lehetett találni az agrárválság ellen? Szerencsére nem kellett mindent kitalálni, hiszen az európai próbálkozások már ismertek voltak. Ezek egy része állami szinten jött létre. A legfontosabb a Monarchia védővamos rendszerének erősítése volt. A dualista rendszerben 10 évente meg kellett újítani a vámegegyezményt. A magyar félnek sikerült elérnie az agrárvámok felemelését, s ezzel a mezőgazdaság számára biztosította az ausztriai agrárpiacot.³⁶ A másik fontos állami beavatkozási intézkedés az ún. „amerikai szőlőtelepek” létrehozása volt, ahonnan a gazdák kedvezményes áron vásárolhattak a filoxérra immunis vesszőket. Kedvezményes hitelekkel, adóelengedéssel is ösztönözte az állam fajtaváltásra a termelőket.³⁷ Ezek az állami intézkedések jelentős hatást gyakoroltak az agrártermelésre, ám kétségtelen, hogy a magyar mezőgazdaság megújítása döntő mértékben mégiscsak a magán gazdasági törekvésekből fakadt.

Az agrármegújulás egyik legfontosabb módja a belterjes módszerek alkalmazása volt. A korábbi gabonadominancia mellett kisebb szerep jutott takarmánynövények vagy ipari alapanyagok termelésének. Az 1880–90-es években azonban egyre nagyobb mértékben épültek be a váltógazdálkodásba a takarmánynövények. Ezek között a kukorica és a pillangós növények (lóhere, lucerna stb.) voltak a legfontosabbak. A pillangósokkal lehetőség nyílt az állatok téli zöldtakarmányozásra, másik előnyük pedig a talajban lévő nitrogénmegkötésből származott, amivel javult a föld regenerációs képessége. A változásokra jó példa Somogy megye esete. Az 1876. évi kamarai felmérés szerint Somogyban a szántók 62%-án gabonát, 22%-án pedig kukoricát, hüvelyeseket, burgonyát, répát és ipari növényeket (kendert, lent, dohányt) termeltek. Ezzel szemben a 19. század végén a takarmány és ipari növények termelése már majdnem 35%-ot ért el.³⁸ Jó példa erre a cikória termelése. 1906-ban megnyílt Nagykanizsán a Patria Pótkávégyár, amely számára somogyi és zalai parasztok nagy mennyiségben termeltek cikóriát. A pótkávégyárat egy Monarchiában jól ismert kereskedő cég, a Schwarz és Tauber hozta létre. A gyár tervei között szerepelt, hogy pár év alatt a nyersanyag-ellátást teljesen a környéken termelt alapanyagból biztosítsák.³⁹ Fontos szempont volt, hogy egységnyi földön cikória termelésével nagyjából kétszer akkora jövedelmet lehetett elérni, mintha búzával próbálkoztak volna.⁴⁰

Fontos volt a speciális kertkultúrák megjelenése is, egyes területeken a zöldségfélék, a hagyma, a káposzta, máshol a gyümölcsstermelés futott föl. Ezt elősegítette, hogy a közlekedési viszonyok javulása (vasút, közút) révén a nagyobb települések piaci könnyen elérhetővé váltak. Kiemelkedett e téren Kiskanizsa kertészeti termelése, ahonnan a jó minőségű termékeket (hagyma, zöldségfélék stb.) egy hajnali vonattal akár a pécsi, akár a budapesti piacokra el lehetett juttatni.⁴¹ Gyümölcsstermeléséről Pécs és a Pécs környéki települések voltak leghíresebbek. A pécsi őszibarack minőségben vetekedett bármelyik más hazai vidéken előállított termékkel.⁴² Az 1870-es évektől a városok mellett létrejött bolgárkertészetek is kiváló minőségű árut állítottak elő. Termelési technikájukat sokszor ellesték, s főleg kisbirtokokon, kisbérleteken kezdtek el termelni paprikát és egyéb zöldségféléket.⁴³ Általában is megfigyelhető, hogy az agrárválság idején a kertészeti termelésben főleg az alacsony egy főre jutó földterülettel rendelkező területeken történt jelentősebb előrelépés.⁴⁴

A szántóföldi kultúrák között különösen nagy szerepe volt a cukorrépának. A Dél-Dunántúlon először 1838-ban Szigetváron alapítottak cukorfőző üzemet.⁴⁵ A dualizmus második felében a térségben két nagy cukorgyár jött létre, az egyik 1894-ben Kaposvárott (ez ma az egyetlen hazai még működő cukorgyár), a másik 1911-ben Habsburg Albrecht főherceg bellyei uradalmában. Közülük a kaposvári gyár volt a jelentősebb, amely a Magyar Hitelbank csoportjához tartozó Mezőgazdaság-Ipar Rt (MIR) tulajdonában volt. A gyár kibérelte a hg. Esterházy család 38 000 holdas kaposvári uradalmát, ahol megszervezte a termelést és a nyersanyagellátást. A századfordulón állandó jelleggel 300–350 embernek, a feldolgozási kampányok során pedig már 700–800 embernek adott munkát.⁴⁶

A cukorgyárakat azért érdemes kiemelni, mert sajátos térségszervező szerepük volt. Egy gyár nyersanyag-ellátásához kb. 20-30 000 holdas területre volt szükség, ahol meg kellett szervezni a termelést, s a gazdáknak meg kellett tanulni a kapásnövény termelését. Gondoskodni kellett a beszállításról, ami sokszor a gyár által épített helyi kisvasúttal történt. A kaposvári uradalom területén 11 vasútállomás, 24 km mezei vasút szolgálta a cukorrépa-termelést.⁴⁷ Fontos a vertikális terméklánra is felhívni a figyelmet. A cukorgyártás során képződött melléktermékek kiváló állathizlálási alapanyagot adtak. Ahol cukorgyár épült, ott hamarosan marhahizlálás jött létre. A nagytömegű marhatartás előbb-utóbb vágóhidat feltételezett. Az állatok levágása után beleütköztek a hústartósítás problémájába, amit általában jéggyárak felépítésével oldottak meg. Ebből is látható, hogy az iparszerű termelés egyre inkább a mezőgazdaság szervező erejévé válhatott. Egy-egy nagyobb élelmiszeripari beruházás egészen nagy térségekben válhatott jelentős paraszti tömegek munkaadójává.

Fontos eleme volt a válságból való kilábalásnak a gépesítés, amivel főleg szántóföldi növénytermelés termelékenysége emelkedhetett. Az 1880-as évektől kezdve a hazai és a külföldi gépek gyorsan terjedtek. A gőzekkel mélyebb szántás és jobb talajmegmunkálás vált lehetővé. Sokan végeztek már a szántás után gépi hengerlést. A gőzcséplőgépekhez már nem csak a nagybirtokos gazdaságok, hanem a falusi közösségek is hozzájuthattak. Igen széles volt a választék vetőgépek terén, a századfordulón a nagykanizsai Weiser-gépgyár Zala-Drill nevű vetőgépét sokan vásárolták a dél-dunántúli nagygazdái közül.⁴⁸ A térség városaiban működő, kiterjedt üzletkörrrel rendelkező vaskereskedések révén könnyen lehetett nyugat-európai gépeket beszerezni. A korabeli városi vaskereskedések reklámjait, termékkatalógusait nézegetve világosan látni, hogy szinte minden mezőgazdasági termelési ág terén igen nagy eszköz- és gépválasztékot biztosítottak a korabeli vásárlók részére, sőt akár vidékre is kiszállították a terméket.⁴⁹

1. táblázat. Nagyobb Baranya megyei uradalmak állattartása a 19–20. század fordulóján

Table. 1. Husbandry of large manor in Baranya County in the turn of the 20th century

Uradalom központja	Uradalom tulajdonosa	Uradalom területe (kat. hold)	Szarvasmarha (darab)	Ló (darab)	Sertés (darab)	Juh (darab)
Bellye	Habsburg Frigyes főherceg	109 000	5253	183	1330	-
Dárda	hg. Schaumburg-Lippe György	49 208	1154	207		4546
Németbóly	hg. Montenuovo Alfred	9464	366	34	-	-
Szentegát	Biedermann Rezső	17 624	707	180	1200	3200
Pécs	Pécsi Püspökség	21 950	682	158	1500	4000

Forrás: Várady Ferenc (1896–97); Magyarországi Gazdacímtár (1911) adatai alapján szerkesztve

A belterjes gazdálkodás részeként a 20. század elejére egyre nagyobb szerephez jutott az állattartás. Az árcsökkenés az állati termékeket kevésbé érintette, így a gabonaárak esése (vagyis az olcsóbb takarmányozás) miatt egyre jövedelmezőbbé vált ez az üzemág.

A korábbi külterjes rendszerrel szemben gyorsan terjedt az istállózó állattartás. Előrehaladt a fajtaváltás. A szarvasmarhatartás esetében a szimentáli tehenészetek kialakítása, valamint a hazai kísérletek eredményeképpen a bonyhádi fajta volt a nagy divat. Ezekhez a tartási körülményeket át kellett alakítani, szakképzett személyzet és téglából épített istállók kellettek, nem is beszélve az előbb már említett takarmányról. A sertéstartásban a hazai fajták mellett a paraszti üzemekben a mangalica, a nagyüzemknél pedig az angol típusú hússertések terjedtek. S említsük meg a juhászatot is: bár jelentősége az idők során csökkent, a minőségi fésűs-gyapjas állomány kialakítása még mindig nagy jövedelmet tudott biztosítani. Eddigi agrártörténeti, s főleg uradalomtörténeti kutatásainkból bizonyítottnak látjuk, hogy a nagyobb gazdaságokban a századforduló idején komoly beruházásokat végeztek az állattartási körülmények átalakítására.⁵⁰

Nyugati minták alapján egyre többen ismerték föl, hogy az agrártermelők akkor járnak jól, ha nemcsak a termelést, hanem a feldolgozást és az értékesítést is a kezükben tartják. A nagyobb uradalmaknak meghatározó szerepe volt például a városi lakosság tejellátásában. A Szigetvár melletti szentegáti Biedermann uradalomból naponta szállítottak tejet a 30 km-re lévő Pécsre.⁵¹ A nagygazdaságok több esetben hoztak létre saját birtokukon tejfeldolgozót, sajtzüzetet. A bellyei uradalomban a helyben termelt kender feldolgozására gyárat alapítottak.⁵² Számos uradalom épített szeszgyárat: Somogy megyében a 20. század elején már 13 szeszgyár működött.⁵³ A paraszti gazdaságok számára előrelépés volt tejszövetkezetek alapítása. Ezt mutatja, hogy 1900-ban Somogyban még csak 3, de 1910-ben már 21 faluban volt tejszövetkezet.⁵⁴ A szövetkezetek, egyesületek egyre több területen jelentek meg. Régi hagyománya volt a falusi vagy uradalmi malmoknak, ebben az időben a földesurak számos gőzmalmost építettek.⁵⁵ Ezek az esetek is mutatják, hogy a mezőgazdaság vertikális rendszerének kiépítése előremenekülségi utat jelentett.

Voltak földbirtokosok, akik a könnyebb utat választották, s birtokaikkal nem kívánván foglalkozni, azokat bérbé adták. Dél-Dunántúlon a bérleti gazdálkodásnak már a 18. század közepétől fogva hagyományai voltak. A 19. század utolsó harmadában a nagybérletek gyorsan szaporodtak. Sok oka volt a bérbeadásnak: a tulajdonos máshol élt; szakértelemhiány stb. A piaci viszonyok erősödésével kiderült, hogy a latifundiumok irányítása, a termékekkel való kereskedelem, a beruházások levezénylése már egyre nehezebben átlátható és művelhető szakismeretek nélkül. A bérlő szakértelme sok esetben volt ösztönző. Így például a hg. Esterházy-család Baranya megyében lévő 11 000 holdas szentlőrinci uradalmát az a Nádosy Kálmán bérelte ki, aki egyben a Baranya megyei Gazdasági Egyesület vezetője is volt.⁵⁶ A nagyobb hitbizományi uradalmak esetében az erdőgazdaságokat a tulajdonos megtartotta a házi kezelésben, míg a majorságokat kiadta bérbé. Karczag István és Béla 1871-ben a 30 000 holdas Batthyány-hitbizományt bérelte ki 25 évre.⁵⁷ Szintén híres bérlő volt Meller Henrik, aki hg. Festetics Tasziló hitbizományi birtokai közül a csurgói uradalmát vette bérbé.⁵⁸ Megjelentek a bérlők között a gazdasági társaságok és gyárak is.⁵⁹ A hosszú távú, 20–30 éves bérlet biztos pénz volt a tulajdonosnak, s ha sikerült becsületes bérlőt találni, akkor kölcsönös előnyök jöhettek létre. A bérlőkkel friss tőke jelent meg a mezőgazdaságban, sok esetben átalakult a birtok kezelése, s komoly lépések történtek a belterjesség irányába.

Egy lehetséges eszköz volt a piac mesterséges élénkítésére a vásárlói kedv fokozása. Tipikus módszer volt erre a válság éveiben a vásárok és termékbemutatók szervezése. Az 1870–80-as években a dél-dunántúli városokban egymást érték a különböző vásárok. Pécsen az 1850-es évektől voltak már kisebb, döntően kertészeti vásárok, de az igazi nagy

felfutás az 1880-as években következett be, amikor már országos ipari vásárt rendeztek. Az agrárvásárok tartásában a térség legnagyobb kereskedő városa, Nagykanizsa játszott nagy szerepet. A főleg kanizsai gazdasági szakemberekből álló Zalavármegyei Gazdasági Egyesület 1876-ban szervezte az első gabona- és borvásárt.⁶⁰ A vásár hivatalosan megfogalmazott célja a mezőgazdaság fejlesztése, a piacra termelés elősegítése, valamint alkalomteremtés a termelők és kereskedők közötti kapcsolatok létesítésére.⁶¹ Mintegy 700-an érkeztek közeli-távoli helyekről; jöttek kereskedők német, olasz, osztrák (Karintia, Stájerország, Krajna, Bécs, Grác) és svájci területekről is. A vásári napon több mint 26 000 q gabonát adtak el, de ehhez még hozzá kell vennünk azt is, hogy a vásár napja után itt maradtak a következő napokban még mintegy 50 000 q gabonát vásároltak. A borvásár kisebb volumenű volt, aminek oka az volt, hogy a kiállítók főleg finom és drága borokat hoztak, amelyeknek relatíve magas volt az ára. Eredményes volt a vásár azért is, mert a rendező szervezetnek szerény jövedelmet is termelt, amely főleg a kiállítók által fizetett díjakból, valamint a kereskedők által befizetett belépti díjakból tevődött össze. A siker révén az Egyesület úgy határozott, hogy a következő évben ismét meg kell rendezni a kiállítást, amiből aztán egy sorozat született: 1876–1880 között öt egymást követő évben rendeztek hasonló kiállítást Nagykanizsán. Ahogyan azonban a válság elmélyült úgy egyre lanyhább kereslet jellemezte a vásárokat. Az 1877. évi vásáron 500 látogató fordult meg, de a következő évben már csak 330 fő volt az ide érkezők száma.⁶² Az áruforgalom is hanyatlott: 1878-ban már csak 30 000 q gabonát tudtak értékesíteni.⁶³ A szervezők igyekeztek bővíteni a vásár termékínálatát, így a hagyományos gabona- és bor mellett megjelent a gépkiallítás is. Utóbbi esetében az 1880. évi vásáron mezőgazdasági gépeket, hajtó- és egyéb szíjárukat, mérlegeket, cementgyártmányokat is bemutatnak.⁶⁴ Természetesen sok oka volt annak, hogy a nagykanizsai gabona- és borvásár egyre szerényebb eredménnyel zárt. A gabona ára lassan hanyatlott, a borértékesítők egyre nagyobb sörfogyasztást tapasztalhattak; de általában véve is lehetett érezni azt, hogy az 1873–75. közti válság még nem múlt el nyomtalanul a környező országok gazdaságaiban sem. Az Egyesület később megpróbálta feléleszteni a vásárokat, 1887. október elején ismét gazdasági kiállítást szerveztek a Szarvas nagytermébe, de ez már nem volt olyan látogatott.⁶⁵

S végül emlékezzünk meg az agrárválság társadalmi hatásairól is.⁶⁶ Jelentős foglalkozás-szerkezeti változások indultak be a válság ideje alatt. A térség korábbi gabonagyakkereskedőinek jelentős része felhagyott tevékenységével, s más ágazatok felé orientálódott. Fontos irány lett a különböző gazdasági társaságok vezető testületeibe való bekerülés. A nehéz viszonyok miatt fellendült a földforgalom, a századforduló körül a dél-dunántúli térségben gyakran cserélődtek még a nagyobb uradalmak tulajdonosai is. Sok spekulatív földvásárló jelent meg. Módosultak a családi stratégiák is: az arisztokrata családokban a fiúkat tudatosan tanították: akinek esélye volt földhöz jutni, annak illet egy agráriskolát elvégezni. (A legnépszerűbb iskola a Magyaróvári Gazdasági Akadémia volt.) A helyi szövetkezetek és gazdasági egyesületek életében is egyre nagyobb szerep jutott a szakértelemnek, s az is egyértelmű, hogy sokszor nagyobb uradalmak tulajdonosainak köszönhető ezek létrejötte.⁶⁷

A parasztság számára a válság nem sok jót hozott. Egyre többen adósodtak el, s vesztek el földjeiket. Az agrár-munkanélküliek száma folyamatosan szaporodott, s ez a 20. század elejére már politikai problémává is vált. A parasztság körében földkoncentrációs folyamat ment végbe. Voltak olyan térségek, ahol a válság okozta gazdasági problémák és a túlnépesedés miatt már csak az elvándorlás vagy a kivándorlás lehetett a megoldás. A századforduló idején felgyorsult a dél-dunántúli térségből az USA felé való kivándorlás, ugyanakkor sokan indultak meg a szlavóniai térség felé is, hiszen ott jóval alacsonyabb bérleti díjak mellett élhettek - általában magyar - birtokosok földjein.⁶⁸ Az állam és a na-

gyobb földtulajdonosok megpróbálták a tömeges agrárszegénység problémáját kezelni, s az országban sok helyen, így a Dél-Dunántúlon is indítottak parcellázási és telepítési akciókat.⁶⁹ Nagy szerep jutott a parcellázásokban hitelszövetkezeteknek is (1903-ban már 72 hitelszövetkezet működött Somogy megyében).⁷⁰ A hitelszövetkezetek általában bérbe vettek egy-egy nagyobb területet az uradalmaktól, azt kimérték és bérbe adták, s a befolyt bérleti díjból kívánták a tulajdonosnak kifizetni a tartozást. A növekvő agrárszegénység gondját azonban az első világháború előtti években nem sikerült érdemben megoldani.

Az 1890-es évek közepére az európai agrárválság nagy hullámai elültek.⁷¹ Segített ebben az 1899-től két évente összeülő Nemzetközi Mezőgazdasági Kongresszus is, ahol komoly agrárszakemberek tárgyaltak a követendő útról.⁷² A hazai statisztikai adatsorokból is egyértelműen látszik, hogy a mezőgazdaság lassan-lassan alkalmazkodott a megváltozott külső feltételekhez. A gyors ipari fejlődéssel nőtt a hazai vásárlóerő. Az 1890-es évek közepétől stabilizálódtak az árak, s a belső piac szélesedése, valamint a vámvédett birodalmi piac megfelelő hátteret adott a mezőgazdaság talpon maradásának.⁷² Az említett dél-dunántúli esetek alapján ugyanakkor egyértelmű, hogy a válság alatt jelentősen megváltozott az agrárgazdaság struktúrája. A szántóföldi termelés termékszerkezete átalakult, modern állattartás és erdőgazdálkodás jött létre. Felértékelődött a termelési folyamatokban a szaktudás, hiszen a belterjesebb gazdálkodás már magas szintű humán tőkét is igényelt. A változások eredményeképpen a 20. század elején már egy fejlettebb, rugalmasabb mezőgazdaságot láthatunk.

JEGYZETEK

1. Lásd: A magyar szent korona országainak (1912): 28–29. old.
2. Komlos, John (1983): 55. old. (Táblázat); illetve Good, David (1986)
3. Kaposi Zoltán (2013): 72–91. old.
4. Abel, Wilhelm (1974): 1974. Az 1860-as évek legnagyobb hazai aszályára, annak hatásaira lásd Boa Krisztina (2013) tanulmányát.
5. Lásd: Tremel, Ferdinand (1973): 369–402. old.
6. Orosz István (1989): 826. old.
7. Czére Béla (1989): 865. old.
8. Kövér György (1982): 46. old.
9. A dél-dunántúli területi átalakításokra lásd: Kaposi Zoltán–Lengvári István (2014): 173–190. old.
10. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára BLHI. 11. doboz. III. 26/61.
11. Orosz István (1979): 1046. old.
12. Zala-Somogyi Közlöny, 1873. május 18.
13. Zalai Közlöny, 1895. szeptember 21.
14. T. Mérey Klára (2007): 133. old.
15. Galgóczy Károly (1855): illetve Kaposi Zoltán (2001): 239–260. old.
16. Egy külső szemével: Ditz, Heinrich (1867): 252–282. old.
17. Orosz István (1989): 821. old.
18. Nyulászsné Straub Éva (1976): mellékletek, 12. számú táblázat.
19. Kaposi Zoltán (2013/a): 79. old.
20. Kaposi Zoltán (2001): 242. old.
21. Orosz István (1998): 20–23. old.
22. Hobsbawm, Eric John (1975): 213–222. old.; illetve Bairoch, Paul (1976): 288. old.
23. Cameron, Rondo (1989): 276. old.; lásd még O'Rourke, Kevin H. (1997) tanulmányát.
24. Ugyanott.
25. Szathmáry György (1885): 21–37. old.; Sándor Pál (1958): 17. old.; Pólya Jakab (1890): 33–60. old.
26. Lásd: Kövér György (2011): 18. old.; Löherer Andor (1896): 34–35. old.; Pólya Jakab (1890).

27. Sándor Pál (1958): 65–78. old.
28. Érdemes a folyamat hazai elméleti vonatkozására is utalni. Lásd: Barancsik János (2014) tanulmányát.
29. Kövér György (1982): 229–230. old. Az árakhoz lásd még: Árstatisztika (1913): II. Részletes táblázatok.
30. Tóth Tibor (1977): 351. old. (Táblázat)
31. Ez a termelői magatartás az agrárválságok alatt általában megfigyelhető.
32. Beck Tibor (2005): 17. old.
33. Kaposi Zoltán (2006): 43. old.
34. Kunics Zsuzsa (2009): 273. old.
35. Orosz István (1979): 1105. old.
36. Lásd: Eörsi Béla (1931): 8. old.
37. Beck Tibor (2005): 83–110. old.
38. T. Mérey Klára (2007): 130. old.
39. MNL. OL. PMBK. Projektumok. Z 40. Fasc. 53. No. 977. Jelentések, 1908.
40. Kaposi Zoltán (2014/b): 66. old.
41. Molnár Ágnes (2014): 424. old.
42. Ágh Timót (1894): 198. old.
43. A boltgárkertészetekhez: Magyar Néprajzi Lexikon (1977): 316–317. old.
44. Egy tipikus eset: Molnár Ágnes (2014): 432–435. old.
45. Kaposi Zoltán (2012): 73. old.
46. Lásd: Szili Ferenc – Erdész István (1994)
47. Újváry Imre (1912): 333. old.
48. Kaposi Zoltán (2014/c): 157. old.
49. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa. Történeti Dokumentumok Tára. A/415–68.
50. Lásd: Orosz István (1989): 828. old.; Király István (2004): 16–17.; 21–22. old.
51. Várady Ferenc (1896–97): 535–536. old.
52. Albrecht főherceg (1883): 230–234. old.
53. Újváry Imre (1912): 318. old.
54. T. Mérey Klára (2007): 160. old.
55. Lásd: Kaposi Zoltán (2014/c): 113. old.
56. Kaposi Zoltán (2014/d): 29. old.
57. MNL OL. P 1313. Fasc. 138. Jahr: 1871.
58. Lásd: Magyarországi Gazdacímár (1911) táblázatos adatai.
59. Erre egy példa: Linczer Béla újpesti szeszgyáros 1896-ban a 10 000 holdas nagykanizsai uradalmat bérelte ki. MNL VaML. BLHI. 17. Karton. 1896.
60. Blankenberg Imre (1929): 295. old.
61. Zalai Közlöny, 1876. augusztus 24.
62. Zalai Közlöny, 1877. augusztus 26.
63. Zala, 1878. szeptember 4.; Zalai Közlöny, 1878. szeptember 5.
64. Zalai Közlöny, 1880. augusztus 29.
65. Az eset leírását lásd: Kaposi Zoltán (2014/c): 193–194. old.
66. Lásd: Sándor Pál (1958): 103–147. old.
67. Újváry Imre (1912): 322–323. old.
68. Szili Ferenc (1995): 41–73; 106–302. old.
69. Kaposi Zoltán (2013/b): 264–284. old.
70. T. Mérey Klára (2007): 163. old.
71. Sándor Pál (1958): 203. old.
72. Háttérét és eredményeit lásd: Aldenhoff-Hübinger, Rita (2007) művében.
73. Lásd: Orosz István (1989): 821–831. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abel, Wilhelm (1974): Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Hamburg – Berlin.
- Ágh Timót (1894): Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből. Pécs
- Aldenhoff-Hübinger, Rita (2007): Landwirtschaft im Spannungsfeld von Nationalisierung und Globalisierung. Internationaler Getreidehandel und Agrarkrisen in Westeuropa, 1850–1914. In: Themenportal Europäische Geschichte. www.europa.clio-online.de
- Albrecht főherceg (1883): Albrecht főherceg Ő Fensége bellyei uradalmának leírása. Wien
- A magyar szent korona (1912): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. kötet. Budapest
- Árstatisztika (1913): Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 44. Budapest.
- Bairoch, Paul (1976): Europe's Gross national Product. In: Journal of European Economic History 5.
- Barancsik János (2014): Kapcsolat és különállás. A gazdasági gondolkodás mintázatai és megjelenésük Kautz műveiben. Közép-Európai Közlemények 26–27. (7. évf.) 2014. 3–4. 65–78. old.
- Beck Tibor (2005): A filoxeravész Magyarországon. Budapest
- Blankenberg Imre (1929): Nagykanizsa kereskedelmének múltja. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest. 1929. 289–298. old.
- Boa Krisztina (2013): „Az inség olly rém alakban gyakorlá hatását”. Válságreflexiók 1863–64-ről. Korall 54. (14. évf.) 28–42. old.
- Cameron, Rondo (1989): A Concise of the Economic History of the World from Paleolithic times to the present. New York – Oxford
- Czére Béla (1989): Közlekedés és hírközlés. Magyar Tudomány, 1989. 10–11. 863–877. old.
- Ditz, Heinrich (1867): Die Ungarische Landwirtschaft. Leipzig
- Eőrsi Béla (1931): Magyar mezőgazdasági válság. Budapest
- Fischer, Wolfram (1985): Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1850–1914. In: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 5. (Szerk.: W. Fischer) Stuttgart. 10–207. old.
- Földes Béla (1905): Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról. Budapest
- Galgóczy Károly (1855): Magyarország, a szerb vajdaság és a temesi bánóság mezőgazdasági statisztikája. Pest
- Good, David (1986): Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914. Köln – Graz
- Hobsbawm, E. John (1975): Die Blütezeit des Kapitals. Eine Kulturgeschichte der Jahre 1848–1875. München
- Kaposi Zoltán (2001): A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. Agrártörténeti Szemle (43. évf.) 1–2. 239–260. old.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs
- Kaposi Zoltán (2012): A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: A tudomány és az oktatás vonzásában (Szerk.: Kaposi Z., Lendvai T., Oroszi S.) Pécs. 52–85. old.
- Kaposi Zoltán (2013/a): Die Einkommens- und der Vermögenslage der ungarischen Aristokratie am Ende des 19. Jahrhunderts. In: Einhundertfünfzig Jahre Rückständigkeit? Wirtschaft- und Wohlstand in Mitteleuropa von 1867 bis zur Gegenwart (Szerk.: Christopher Walsch). Mitteleuropäische Studien VI. Heine. 72–91. old.
- Kaposi Zoltán (2013/b): A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In: Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben (Szerk.: Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila, Vonyó József). Pécs–Budapest. 264–284. old.
- Kaposi Zoltán–Lengvári István (2014/a): Landschaftsgestaltung und Umweltregulierung in Südtransdanubien im 19. Jahrhundert. In: Mensch und Umwelt im pannonischen Raum vom 18. bis uns 20. Jahrhundert. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mengersdorf 40. Celje. 173–190. old.
- Kaposi Zoltán (2014/b): Egy hazai iparvállalat a multinacionális konzern ellen. Köztes-Európa (6. évf.) 1. szám. 61–74. old.

- Kaposi Zoltán (2014/c): Nagykanizsa gazdasági fejlődése 1850–1945. In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945 (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa. 99–250. old.
- Kaposi Zoltán (2014/d): A föld és a család kapcsolata a dél-dunántúli középbirtokosok körében a 18–19. században. In: Rangos famíliák – jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon (Szerk.: Kult László – Ódor Imre). Pécs. 13–40. old.
- Király István (2004): A Dél-Dunántúl mezőgazdasága és állattenyésztése 1848–1944. Kaposvár
- Komlos, John (1983): The Habsburg monarchy as a customs union. Princeton
- Kövér György: Válság válság hátán: a 19. század. In: Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok a 19. és 20. században (Szerk.: Katona Csaba). Szombathely, 2011. 11–23. old.
- Kövér György (1982): Iparosodás agrárországban. Budapest
- Kunics Zsuzsa (2009): Gabona piac – Főtér – Erzsébet királyné tér. A nagykanizsai Erzsébet tér kiépülése, története a dualizmus időszakában. Zalai Múzeum 18. Zalaegerszeg. 267–294. old.
- Löherer Andor: Gazdasági válság és a búza árhanyatlása Magyarországon. Budapest, 1896.
- Magyar Néprajzi Lexikon (1977): Magyar Néprajzi Lexikon 1. (Szerk.: Ortutay Gyula). Budapest
- Magyarországi Gazdacímtár (1911): Magyarországi Gazdacímtár (Szerk.: Rubinek Gyula). Budapest
- Molnár Ágnes (2014): Kiskanizsa gazdasága, társadalma és kultúrája 1850–1945 között. In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945 (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa. 415–470. old.
- Nyulásziné Straub Éva (1976): A hg. Eszterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei. Budapest.
- Orosz István (1979): Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Magyarország története 1848–1890 (Szerk.: Kovács Endre). Budapest. 1039–1118. old.
- Orosz István (1989): A mezőgazdaság modernizálása. Magyar Tudomány, 1989. 10–11. 821–831. old.
- Orosz István (1998): A jobbágyfelszabadítás. Rubicon (9. évf.) 2. 20–23. old.
- O'Rourke, Kevin H. (1997): The European Grain Invasion, 1870–1914. Journal of European History 57. (1997) 4. 775–801. old.
- Pólya Jakab (1890): A gazdasági válság. Budapest
- Szathmáry György (1885): Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság. Budapest
- Sándor Pál (1958): A 19. század végi agrárválság Magyarországon. Budapest
- Szili Ferenc – Erdész István (1994): Kaposvári Cukorgyár története 1894–1994. Kaposvár
- Szili Ferenc (1995): Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914. Kaposvár
- T. Mérey Klára (2007): Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus idején. Pécs
- Tóth Tibor (1977): A nagybirtoktól a nagyüzemig. Budapest
- Tremel, Ferdinand (1973): Der Binnenhandel und seine Organisation. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 1. Die wirtschaftliche Entwicklung. (Szerk.: Alois Brusatti). Wien. 369–402. old.
- Újváry Imre (1912): Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdőszet. In: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy (Szerk.: Csánki Dezső). Budapest. 301–343. old.
- Várady Ferenc (1896–97): Baranya múltja és jelene 1–2. Pécs